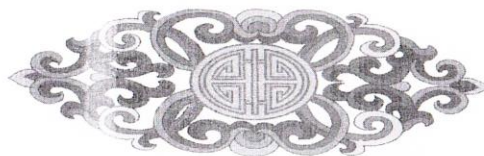

МАДОУ Детский сад № 27 «Угулза» г. Кызыла
Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг автономнуг назы четпээн
уругларның өөредилге албан чери № 27 «Угулза» уруглар сады

Утверждаю
Директор МАДОУ
№ 27 «Угулза»
Тюлюш О.Н.

УРУГЛАР САДЫНГА ТЫВА ДЫЛГА ЧУГАА
САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫНЫҢ
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЗЫ

Тыва дыл башкызы
Даргын-оол С.А.

Методические рекомендации по организации занятий по развитию родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва

В соответствии с Законом Российской Федерации «Об образовании в Российской Федерации» от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ, Законом Республики Тыва "Об образовании в Республике Тыва" от 21.06. 2014 № 2562 ВХ-1; Указа № 204 Президента Российской Федерации «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» от 07.05.2018 г., приказа Министерства образования и науки Республики Тыва «Об утверждении примерной образовательной программы по развитию родной (тувинской речи) детей в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва «Төрээн Тывам» / «Моя родная Тува» от 29.04.2019 г., № 610-д руководителям дошкольных образовательных учреждений Республики Тыва рекомендуется:

1. Вменить в обязанности воспитателей проведение занятий по развитию родной (тувинской) речи.

Предусмотреть в рамках занятий по 2 часа в неделю на развитие родной (тувинской) речи, реализуемых в соответствии с требованиями ФГОС дошкольного образования. Обучение родной (тувинской) речи по 2 часа в неделю проводить во всех группах ДОО по следующим темам:

- «Мээң өг-бүлөм» / «Моя семья» для детей раннего возраста (2-3 лет);
- «Төрелдерим ажыл-ижи» / «Труд моих родственников» для детей раннего возраста (3-4 лет);
- «Мээң чурттап турар черим» / «Мой город (село)» для средневозрастных групп детей 4-5 лет;
- «Төрээн Тывам - байлак чуртум» / «Тува моя богатая» для детей 5-6 лет;
- «Төрээн Тывам делгемнери» / «Просторы моей Тувы» для детей подготовительных групп (6-7 лет).

2. Формирование групп по изучению родной (тувинской) речи в ДОО проводить **по заявлению родителей (законных представителей)**.

С целью создания условий для сохранения, укрепления и развития культуры семейного воспитания детей на основе традиционных семейных и духовно нравственных ценностей рекомендуется работа с родителями в соответствии с предложенной для чтения книгой "Читаем с детьми".

3. Рекомендуется проведение занятий по обучению родной (тувинской) речи в предложенных областях примерной образовательной программы "Төрээн Тывам" / "Моя родная Тува":

- познавательное развитие «Күзээнин чедер, сураанын тывар»;
- развитие речи «Чечек - черде, чечен - менде»;
- социально-коммуникативное развитие «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»;

- художественно-эстетическое развитие «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»;
- физическое развитие «Турза - узун, тутса – мөгө».

При проведении занятий по развитию родной (тувинской) речи воспитателю рекомендуется проведение индивидуальных работ с детьми в соответствии с предложенной книгой "Познаем мир".

ДОО оставляет право на проведение дополнительных занятий по развитию родной (тувинской) речи на основании заявлений родителей (законных представителей).

I. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр еередилге программазы ада- иениң чагыын, негелделерин хандыраар сорулгалыг болгаш дараазында ой-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).
2. Конституция Российской Федерации ст. 43, 72
3. Закон об образовании
4. Закон Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации» от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.
4. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. N 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».
5. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 «О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012-2017 годы»
6. Закон Российской Федерации «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона «Об образовании в Российской Федерации», от 03.2018 г, № 317-ФЗ.
7. СанПиН 2.4.1.3049-13
7. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).
8. ОТ РОЖДЕНИЯ ДО ШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. 3-е изд., испр. и доп. - М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. - 368 с.

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ- га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразынга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын еередилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандыраарынче кичээнгейни углаан.

1.2. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажилдары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрөөн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг «Төрөөн Тывам» деп чижек программа школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге (дараазында - ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (дараазында - ӨФКС) даянып кылдынган.

Программаның уjur-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрөөн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрөөн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар. Бичии чаштарның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыларынга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланышкыннарынга болгаш онзагайларынга дүүштүр ажилчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгазы*: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харынга дүүштүр төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыларының ажил-чорудулгазы:

- ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;
- уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажил- чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;
- тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медресел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болурунга, чараш аажы-чанга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээтгирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгага кириштирери;
- уругларның угаан-медресели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажил-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектики ажилдап кылыры;
- төрөөн (тыва) дылынга ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээ- риниң талазы-биле ажил-чорудулганың түннелдерин илередиринин аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрөөн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажил-агыйын сонuurгадып өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап турар. Ук кичээнгей школа назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның (ниитилелге харылзажырын, билигни шингээдирин, чугаа сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыралын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонuurгак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажилдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл - бичии кижилер-биле ажил кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас уjurлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыларының белеткел ажилдары системалыг болгаш назы- хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак

принципке даянган.

1.3. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланышкынның адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче киририн оралдашкан.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтук сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, ону ботгандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынчың шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралыңга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажылгаарының принциви.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадыр өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил катгыштыраарының принциви.

1.4. Программаның уjur-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрээн (тыва) дылын билер, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрээн чериниң онзагайын, бойдузун, чонунуң чаңчылчаан ажыл-агыйын билер хамаатыны хевирлээринче утланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылыңга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программаның кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче уланган. Кижиниң өзериңге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-таңдызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдустуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажил-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустуң чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн.

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланыш билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илеретгинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. «Ынчап болбас», «Хоржок», «Аппарып каар» дээн көгүдүглөр, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт- херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериңиң, өөрөдилгеге (школага, ортумак, дээди өөрөдилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүгкүлдүг болурунуң уг-шиин школа назыны четпээн уруглар өөрөдир албан черлеринден эгелеп ажилдап чорудары дээштиг. Өөрөдилгениң *школа назыны четпээн уруглар өөрөдир албан черлери, эге ниити өөрөдилге, кол ниити өөрөдилге, ниити ортумак өөрөдилге черлери* — аразында сырый харылзааны тудуп, өөрөдилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустуң төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустуң, амыдыралдың дугайында билиглери - бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шиңгээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериңиң таарымчалыг байдалдарыңга уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары - улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру - кадык болурунуң үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүле-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырар, өөрөдилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыкгырып, быжыглаарыңга тыва улустуң оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болуруңга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүңде онзагай салым-чаяан шыгжаттыңган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүңүң сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөрөнип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии

кижиниң сонургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы- биле өөредип каары уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, детки ири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

«Төрөөн Тывам» деп чижек өөредилге программазы тыва улустуң амыдыралынга дүүштүр ажылдап кылдынганын үстүндө демдеглээн. Тыва - онзагай байлак бойдус- чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннуң чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажыл-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаянныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзеринге, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның уjur-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүгө дээрге тыва дылда сөстөрниң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, утгундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы чоннуң амыдыралынга үндөзилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программанын кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнеринге чүүлдештир ажылдаарынче кичээнгейни угландырган. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр ӨФКС-тиң 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаар айыткан: «...өөредилге орус дылды еерениринге шагтгык тургуспайн, Россия ионнарының дылдарынга күүсеттинип болур...» [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын нептөредиринче утланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгениң утка-шынарын шиңгээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнгөн 1155 дугаарлыг «Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында» дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чаңныг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнуң сагыш-сеткилиниң психологтуг онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонургалын илередиринче утланган болур. Өөредилге программасында угланышкыннар уругнуң бүгү талалыг хевирлээриниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунуң шиңгээдир уjurлуг билиг, арга, мергежилдериниң түнелдери бооп илерегтинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланышкыннары эте ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨАЧ-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланышкыннарын боттандырганының түннелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түннелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажыл-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырары - кичээнгей төвүндө. Кижизидилге ажылының түннелдери кандыг болурун

программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түңнелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүнде уругларның сайзыралынга хамаарыштыр киирип турар.

*Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг
угланыышкыннар*

Идепкейлиг чорууру - чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары: [2]

1. Чаа чүүлдү туралы-биле кылырынга сонургалын оттурары, деткиири.
2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түңнелди баш бурунгаар даап бодап билири.
3. Чаа чүүл күүседиринге сонургалды, чаа идеяны боттандыраарынга эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-ның тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң *сорулгалыг угланыышкыннары:*

- уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турары;
- эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;
- бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;
- эт-херекселдерниң, болуушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;
- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;
- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвелер аттары, оларның демдектери, болуушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шингээди ап турары;
- янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;
- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;
- чурттап турар чериниң дугайын эки билир, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада- иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;
- оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонургалды; кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билири;
- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунуң дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдыр дадыктырары.

*Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң
боттарының тургузуп турар кезээ*

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шингээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандыраар.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунуң амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажылдаарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларның назы-хар аайы-биле бот-тускайлан сайзыралының шингээдип алыр ужурлуг түннелдери

2-3 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- дыл-домааның сөс курлавыры муң чедир сөс-биле идекпейжээн турар ужурлуг;
- айтырыг азы кыйгырыг уткалыг домактарны ажыглап билир ужурлуг;
- өөрү, ада-иези болгаш башкылары-биле хостуг чугаалажып, бодалын илередип билир ужурлуг;
- «Бо чүл?», «Бо кымыл?», «Кайы?», «Кандыг?» дээн чижектиг, оон-даа өске айтырыгларга харыыны берип база боду салып, сөстүң утказын билип турары;
- чоок кижилерин таныыр, оларның ниити болгаш хуу аттарын билип, чугаазынга ажыглаары;
- сюжеттиг оюннар үезинде ойнаарактары-биле чугаалажып, эт-херекселдерниң аттарын, ойнаар-кыстарга тускай аттар чогаадып берип чаа сөстөрни сактып аары;
- улуг улустуң айтырыгларының утказын билип, шын харыылаар, эвилең-ээлдек уткалыг сөстөрни билири, чугаазынга ажыглаары;
- тыва дылда бижиттинген кыска шүлүктөрни аянныг номчуурун кызыдар, мактаанын, деткээнин билип турары;
- кижизидикчи башкызының, улуг кижилерниң аажы-чаңын дөзеп, өттүнерин угаап билип турары;
- чуруктардан чүвелер аттарын, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин шын адап турары;
- кижизидикчи башкыларның даалгазы ёзугаар чуруктарда чүвелерни болүктеп, хемчээл азы өңүн барымдаалап чыскаап турары;
- кижиниң азы дириг амытаннарның мага-бодунуң кезектерин тодарадып адап шыдаары;
- биче хемчээлдиг көгүдүглерни чугаалап, ырыларны ырлап күүседери;
- чуруктарга дүүштүр 3-4 сөстүг домакты тургузуп (кадыының байдалынга дүүштүр улуг улустуң дузазы-биле) шыдаары;
- бот-башкарнып, арыг-силиг болурунуң бөдүүн чаңчылдарын билири;
- оюн үезинде ажыл күүседириниң эге онаалгаларын күүседирин билип турары (ойнаар кызын чемгерер, столду аштаар...);
- медереп билириниң, угаап минниешкин база шингээдириниң бөдүүн аргаларын таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелерниң хевир-дүрзүзүн шыйып, тудуп, кижизидикчи башкызынга көргүзүп, 2-3 домакка тайылбырлап турары.

3-4 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- сөс курлавырынга муң чедир сөстү идепкейжиткен турар ужурлуг;
- айтырыг азы кыйгырыг уткалыг домактарны билир ужурлуг;
- улуг кижиниң салган айтырыынга шын харыыны бээр ужурлуг;
- эш-өөрү-биле харылзажып билир ужурлуг;
- шыылааш болгаш сонорлуг үннерден өске шупту ажык, ажык эвес үннерни адап билир ужурлуг;
- кижилерниң мергежилдеринге хамаарышкан сөстөрниң утказын билип турары;
- хүндүлел ёзузунуң сөстөрүн билир, аас чугаазынга үргүлчү ажыглап турар;
- «угбай», «акый», «четтирдим», «болур бе», дээн чергелиг сөстөрни ажыглап турары;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан кылдыныгларны оюннар үезинде, диалог, хөй улус аразынга чугаа хевиринге күүседип турары;
- өг иштиниң дериг-херекселин шын адап билири;
- бойдустуң чамдык болуушкуннарын билири, болуушкуннарның өскерилгелерин эскерип турары;
- азырал болгаш черлик дириг амытаннарны чуруктардан ылгап турар, аттарын билири;
- сюжеттиг рольдарны күүседип тура, янзы-бүрү кылдыныгларга хамаарышкан сөстөрни билип, чугаазынга ажыглап турар;
- ойнаарактарын диригжидип, амыдыралчы дуржулганың эге билиглерин билип турар;
- чуруктуг номнарны боду көөр, утказын канчаар билип турарын чугаалап шыдаары;
- кижизидикчи башкының азы улуг улустуң айбызын, дилээн күүседип билири;
- долгандыр турар чүвөлөргө хамаарыштыр сонуургалдыг, оларның аттарын адап, 3-4 домакты тургузуп турары;
- кижизидикчи башкыларның айтып бергени-биле даалгаларны күүседип, айтырыгларга харыылап турары;
- шээжилээн чогаалдарын аянныг күүседип билир.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадылгасы

Бирги бичии бөлүк (2-3 харлыг уруглар)

Үн культуразынга кижизидери

Ажык үннерни (кыска, узун база өк-биле адаар) дыңнап база шын ададып өөрөдир. Адалгазы берге эвес ажык эвес үннерни ададыр. Сыылааш, шыылааш база сонорлуг үннерни дыңнап база ададып өөрөдир. Кыска, узун база өк-биле адаар үннерни улуг кижиниң соондан өтгүндүр ададыр. Чугааның үн аянын билиндинер сорулга-биле: Чор! Бар! Бээр кел! Кым? Кым келди? дээн чижектиг домактарны ажыглап өөрөдир.

Уругларны ойнаарактарның канчаар дагжаарын ылгап дыңнаарынга өөрөдир.

Эриннерниң болгаш дылдың шимченгир болурунга янзы-бүрү оюннарны организаастаар (амданнаныры, ажырганыры, шарик үрери дээш оон-даа өске) база ол ышкаш салаалар-биле оюннарны ажыглаар.

Харылзаалыг чугаа үезинде арын-баш, хол-бут шимчээшкиннерин деңге ажыглап өөрөдир.

Сөс курлавырын байыдары

Улуг кижиниң (ада-иезиниң, башкызының) дилээн, айбызын шын билип күүседиринге өөрөдир. Чижелээрге: көк, кызыл, улуг, бичии бөмбүктү октавыт; адыг, ыт, дилги ышкаш кылаштавыт; дуу, бо аякты эккеп бээри дээш оон-даа өске.

Уругларны чугааның утказын шын билиринге өөрөдир.

Дараазында бөлүк сөстөр-биле уругларның чугаазын байыдар:

- өг-бүлениң, төрөл-бөлүк кижилерниң аттары;
- аъш-чем, аяк-сава аттары;
- идик-хеп аймааның аттары;
- ногаа-чимис аймааның аттары;
- мал-маган төлүнүң аттары;
- кылдыныглар илередир сөстөр;

- чүвелерниң ылгавыр демдээн көргүскен демдек аттары;
- эң-не нептереңгей наречиелер дээш оон-даа өске.

-

Чугааның грамматиктиг тургузуун хевирлээри

Кым? Чүү? Кымнар? Чүлөр? Кайда? Каш? деп айтырыгларга харыыны берип шыдаар кылдыр өөредир.

Чүвелерни, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин, кылдыныын илередир сөстөрни быжыглаар болгаш оларны чаңгыстың болгаш хөйүнүң санынга ажыглап өөредир. Ийи, үш, дөрт сөстөн тургустунган улуг эвес хемчээлдиг сөс каттыжышкыннары, домактар тургузарынга өөредир.

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы

Диалог чугаага өөредир. Тода, аянның дыңзыг чугаалаарын деткиир.

Уругларны ада-иезиниң, акы-дуңмазының, өөрүнүн база ойнаарактарының дугайында кыска чугаадан тургустуруп өөредир.

Ниитилел амыдыралындан азы чурукка көргөн чүүлүнге харылзаалыг чугааны тургустуруп.

Оюннарны, тоолдарны шиижидип ойнадыр.

Ийиги бичии бөлүк (3-4 харлыг уруглар)

Үн культуразына кижизидери

Уругларның чугаазының сайзыралы улуг улустан дорт хамааржыр. Ада-иези, башкылары сөстөрни билдингир, тода адап, домактарга шын ажыглаар болза, уругларның үн культуразы шын сайзыраар, ынчангаш ада-иезиниң болгаш башкыларының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- үннерни эки ылгап, шын ададып өөредирин уламчылаар;
- уругнуң девидеп, дүрген азы чассыдыр чугааланырын болдурбазы-биле негелделерни чаңгыс аайжыдар;
- чүве чугаалаарда далаш чок, сөстөрни тода адап тургаш, аянның чугаалап өөредирин уламчылаар.

Чугааның үн культуразын кижизидер ажылдың кол кезектери:

1. Уругларны янзы-бүрү дааштарны: кайда, кайы талазындан кындыг-бир чүвениң канчаар дагжаарын, дириг амытаннарның алгыраарын ылгап дыңнаарына өөредир.
2. Үн адаар аппаратты сайзырадыры-биле, эриннерниң болгаш дылдың шимченгир болурунга янзы-бүрү оюннарны, мергежилгелерни ажыглаар.
3. Уругларга адаары берге сыылааш С, З, Ц, шыылааш Ш, Ж, Ч база сонорлут Л, Р деп үннерни дыңнаарына база тода адаарына оюннарны, мергежилгелерни ажыглаар.
4. Үлегерлеттинген сөстөргө таваржыр Ф, Ц, Щ деп үннерни шын ададып өөредиринге, оларны быжыглаарына база өске үннерден ылгаарына оюннарны болгаш мергежилгелерни ажыглаар.
5. Салаалар-биле оюннарны ойнадыр, шээжи-биле өөредир.

Сөс курлавырын байыдары

Уругларның сөс курлавырын байыдарына ажылдың кол угланышкыннары:

- уругларның чугаазына үргүлчү ажыглаттынар сөстөрни идепкейжидер;
- чүвөлөрни, оларның кылдыныгларын база ылгавыр демдектерин илередир сөстөрни адап, аңгылап билир кылдыр өөредир;
- чоок болгаш удурланышкак уткалыг сөстөрни шын шилип, чөптүг ажыглаарына өөредир;
- өг-бүлениң, төрөл бөлүктүң кежигүннериниң аттарын, малдарның база оларның төлдериниң аттарын, аып-чем, идик-хеп аймаанга хамаарышкан оон-даа өске сөстөрни чугаазына ажыглап билиринге уругларны чаңчыктырар.
- Чугааның грамматиктиг тургузуун хевирлээри
- Чүвөлөрни илередир база оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин, хевирин, кылдыныын көргүскен сөстөрни быжыглаары.
- Чүвө аттарының аңгы-аңгы хевирлерин, арынның ат оруннарын, кылыг сөстөрин чаңгыстың болгаш хөйүнүң санына ажыглап өөредири.
- Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы
- Диалог чугаа. Чугааның байдалына таарыштыр сөстөрни шилип ажыглаары.
- Харылзажылга культуразы: тода, аянныг, дыңзыг чугаалап өөредири.
- Өг-бүлезиниң, эш-өөрүнүн, ойнаарактарының дугайында кыска чугаа тургузарына өөредир, сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары.
- Көргөн, билген, дыңнаан чүүлүнгө кыска хемчээлдиг тоожуушкун хевириниң сөзүглелин тургузары.
- Уругларның идепкейлиг болгаш сонургаачал чоруун сайзырадыры-биле шиижиткен оюннарны ажыглаары.
- Улустуң аас чогаалы болгаш чечен чогаал-биле таныштырары
- Тыва улустуң тоолдары болгаш тывызыклары-биле уругларны таныштырар.
- Кыска хемчээлдиг чечен чугаалар болгаш шүлүктөр-биле уругларны таныштырар.
- Чечен чогаалга уругларның сонургалын оттурар болгаш улуг эвес хемчээлдиг сөзүглелдерни дыңнап билиринге өөредир.
- Чогаалдың кол утказына хамаарышкан кыска айтырыгларга уругларны харыыладып өөредир.
- Чогаалдың маадырларының кылдыныгларына хамаарыштыр чугааны чорудар.
- Тоолдар болгаш шүлүктөрни аянныг, тода чугаалаар.
- Улуг эвес сөзүглелдерниң утказын дес-дараалашкак кылдыр дамчыдар болгаш шиижидип көргүзөр.

2.2. Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазына сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыгының онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-пың программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланышкыннарын тыва үлегер домактарга үндэзилеп тургускан [3]. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалына дүүштүр вариативтиг ажилчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланышкыннары
Познавательные развитие	Билигни шиңгээдири	“Күзээнин чедер, Сураанын тывар”

Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	“Чечек черде, чечен менде”
Социально-коммуникативное развитие	Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры (<i>хөй-ниити болгаиш кижилер аразынга чурум сагыырының нормаларын болгаиш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры</i>)	“Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас”
Художественно-эстетическое развитие	Уран-чүүл, эстетиктиг сайзырал (уран-чүүлдүн хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлакшыдары)	“Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар”
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	“Турза – узун Тутса - мөге”

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүгле «Чугаа сайзырадыры» деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨАЧ-га өөредилге- кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланыышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар.

Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүндө беш угланыышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнун кижизиттингенинин, сайзыралының деңгелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл- чорудулга «Чугаа сайзырадыр» угланыышкындан аңгыда, өске арткан дэрт угланыышкын- биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шингээдин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүдө бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннун ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шингээдип эгелээр.

Тыва улустун ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүтлөр дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чуртгап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл- чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харыга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ- коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шиңгээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурулуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанның, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзериңге салдарлыг.

Төрөөн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, «Тываның үндезин чурттакчызы мен» деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланыышкыны болур. Үндезин төрөөн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен- мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнер уругларны, бир дугаарында, ниитилелге бодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүңге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунуң хевирлетгинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шиңгээдип сайзыраарынга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандырар.

2.3. Програмада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар

2.3.1. Билигнин шиңгээдирин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннун аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шиңгээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннун дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг. Угаан- меделер сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг. («Бир деп чүл?», «Чадыр өг»...)

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвөлери ылгап билиринге өөренип турар. Оюн «Артык херекселдер» (уруглар ниити чүвөлөрдөн айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар)

«Мээң өг-бүлөм»

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар.

Өг-бүлө кезигүннерин адап өөренир: «Бо авам», «Бо ачам»... Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттиг чурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда дириг амытаннар, кижилер, эт-херекселдерниң аттарын адаар.

Дыңнаан тоолундан, көргөн чуруктарындан чүвөлериң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжышкыннарын адаар: «Улуг өг», «Бичии анай», «Калбак тавак»...

Чүвөлериң өң-чүзүнүнүң аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр. Авазынга, ачазынга, акызынга...хамаарылгалыг чүвөлери таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аът дүрген, инек оожум...).

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

«Төрелдерим ажыл-ижи»

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөри тывар, шын адаар, сөс каттыжышкыны тургузар.

Сөс-биле оюн. Чаа шиңгээдип турар сөстөриң чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри («Ужар-упшас», «Малдың эдери», «Мээң даайым»...).

Үелерге хамаарышкан сөстөриң адаары (дүн - караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай - изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Тыва тоолдарда кижилер, дириг-амытаннар аттарын тып адаары.

Төрелдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр, кыс кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көргөш, бир бөлүккө хамаарышкан чүвө аттарын чаңгыс черге чыыры. Оларның аттарын шын адап, сөс каттыжышкыны, домак тургузары.

Номнарның чуруктарынга даянып алгаш, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын адаары.

2.3.2.. Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Сорулгазы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сос курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап- боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустун тоолдарында («Үш чүүл эртемниг оол», «Уран-Дойду», «Чыраа-Кулун»...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар)

«Мээң өг-бүлөм»

Өттүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр.

«Сайзанап» деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хире-шаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжөк (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагыырынга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саван, аржыыл, дыргак...).

«Ачам - чолаачы», «Авам - эмчи», «Акым - чурукчу», «Угбам - даараныкчы» дээн хевирлиг рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстөр-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевиниң аттарын улуг улусту эдерти адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

«Төрелдерим ажыл-ижи»

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктөринге, чечен чугааларынга дүүштүр өттүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

«Сайзанап» деп оюнну ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилериниң кылып турар ажыл-ижинге хамаарыштыр сөс каттыжышкыннары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузар.

Арыг-силиг болурунга хамаарышкан сөстөрнү өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдар-биле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрнү чугаазынга ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң кезектериниң адын шын адап өөренир.

Музейлерге барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрнү адап өөренир, улуг улусту эдерти адаар.

Эр, кыс кижилерге хамарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюннар: «Шын ада», «Дыңнап өөренили». Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрнү ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерни бөлүктөй салып өөренир (аяк-сава, мал-маган, дөргүл-төрөлдер...).

Чоок кижилериниң ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

«Кырган-авам инек саап ор» деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумуң, сандай, «саар-саар»...).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшкө уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

1-ги бичи бөлүк (2-3 харлыглар) «Мээң өг-бүлөм»

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнуң өг-бүлөзинге тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрнү шын адап турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнуң бо назынының үезинде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы салыры чугула, бо назын - уругларның сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерни өттүнүп, сөстөрнү дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнуң дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөрөдир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

«Авам, ачам, акым, угбам, дуңмам» деп сөстөрнүң утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улуг улусту эдерти кыска домакты катаптап шыдаар. Улуг улустуң билдингир кылдыр салган айтырыына «Ийе», «Чок» деп харылап азы бажы-биле согаңнадып «Ийе», «Чок» деп харыны берип турар. Медээни берип шыдаар («Авам бо келди», ...), бодунга хамаарыштыр медээ («Суксап тур мен», «Соок тур»...), өске кижилерниң чүнү кылып турарын дыңнадып турары («Ап алды». «Маңнап олур»). Ойнап тура, иштинде чугааланып турары («Мону ап ал». Дириг амытаннар өттүнүп: «Шу-шу», «Хөг-хөг» дээш оон-даа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр («Бээр кел»), адын адап азы «авай», «акый»; дилээр, чоруп тура, байырлажыр.

Эвилең-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улусче «Силер» деп чугаалажыры («Маңаа олурунар». «Борта олурунар»...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алып, «Четгирдим» деп чугаалаар.

Чурттап турар чериниң адын өөредип каарга, билип, адап турар («Мээң бажыңым»). Өске өглерге келгеш, мендилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыткыр кылдыр харылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медереп билир, авазыңга чугаалаар.

Бичии уруглар улуг улусту өттүнүксээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизидикчи башкы өг-бүле этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыгларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып алырыңга, шын адап өөрениринге «Мээң өг-бүлөм» деп темага янзы-бүрү ужур-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрни доктааттырар, салаа-сайгыдынга, мага-бодун дадыктырарыңга тыва улустуң аас чогаалыңдан, амыдыралыңдан үндезилеттинген шимчээшкинниг оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарың чыскаай салып алгаш: «Бо мээң авам», «Бо ачам», «Бо акым... угбам, даайым, күүйүм, чаavam, честем» деп адаттырып, ада-иениң, төрелдерниң дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургуштуруп өөредир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр. «Өг», «бажың» деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүн, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын, өңнерин адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

«Төрелдерим ажыл-ижи»

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрөм, өөрээниң илерет, дузалажывыт...).

Эвилең-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле «Силер» деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунун адын, фамилиязын, авазының, ачазының аттарын хүндүлел ёзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын, чоок кижилерин таныырыңдан аңгыда, «даайым-күүйүм, акым-чаavam, угбам-честем, даай-авай» деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаavaзын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел ёзузу-биле адап шыдаар.

«Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...» деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдиң кижилеринге хамаарышкан сөстер-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Кижилерниң мага-бодунун кезектериниң аттарын, чүвөлөрниң кезектериниң, бүткөн чүүлүн, өңүн, шынарын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүн хончузу, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазыңга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын «Кандыг?», «Чүнү кылып тур?», «Кайда?» дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжыышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазыңга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теве, аът, көге-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразыңга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилең чугаа кылырыңга, бодунун сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар («Экии», «Четгирдим», «Байырлыг», «Меңээ солун»...).

Улустуң аас чогаалындан тыва тоолдарны сонuurгаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарыңга ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдerti билип оар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билир.

Дыңнаан чогаалыңга дүүштүр сценажыткан оюннарга киржип турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.

Номга ынак, ооң чуруктарын сонuurгап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле тургузуп турар.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннун амыдырал-чуртталгазыңга даянып, чараш мөзү-бүдүшкө кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. «Өпей ыры», «Кадарчының ыры», «Аңчының ыры», «Аян-чорукчунуң ыры», «Мал-маган дугайында ырылар» дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, «Дүк дою», «Тараа дою», «Тарак дою» болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны- биле таныжып аар, ырлап өөрөнир.

Тыва чоннун хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарыңга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. «Анайларым», «Хүннээрек көжүп кел!», «Чочагай» дээш оон-даа өске.

Оюннар: «Чайлагга концерт», «Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөрөнили». **Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүңгө**

чедир

(2-7 харлыглар)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударыңга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарыңга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөрөнири, эш-өөрүнүн мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдerti чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эрттирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уруг ларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседир.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөрөнири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерге экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүңгө хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларыңга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (тыва улустуң национал байырлалдарына дүүштүр): «Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!», «Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы», «Аалга кирген кижиге аяк эриги ызырар», «Сагышты ыры-биле ажыдар», «Хөөмейим кагбас-ла мен», «Дыңгылдайлап ойнап берээл».

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза-узун, тутса - мөге»

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш- шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары. Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазына ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүни шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы- биле тургузары.

Бичии бөлүктөн шкалага белеткел бөлүүнө чедир

(2-7 харлыгларга)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). «Чылгычылар», «Алдын орду», «Алагатай», «Чыдыг кодан».

Оюн «Чарыш». Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: «Аът чарыштырары», «Бодал ажыры»...

Оюн «Хүреш» (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештиң бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн «Шыдыраа» (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, «Мерзе», «терге», «ноян», «теве» болгаш оон-даа өске билиишкыннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. ««Буга шыдыраа»».

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн «Ча адары». Ча адып ойнаарына сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан

айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

III. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Школа назыны четпээн уругларнын чугаа сайзырадылгазы

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

Уругларнын чугаазын сайзырадырынын сорулгалары:

- уругларнын аас чугаазын сайзырадырын уламчылаары;
- уругларнын сөс курлавырын байыдары, сөстөрни утказынга дүүштүр шын ажыглаары болгаш дыл-домаанга ажыглалын идепкейжидери:
- чугаа үннерин шын, тода адаарын быжыглаар;
- чугаанын грамматиктиг тургузуунга хамаарышкан айтырыгларны өөрөдирин уламчылаары;
- улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг чугаа тургузарынга, салган айтырыгларга тода, ыыткыр харылаарынга өөрөдири,

Сөс курлавырын байыдары

Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныштырылга үезинде уругларнын сөс курлавырын байыдары база идепкейжири.

Чугаанын байдалынга таарыштыр сөстөрни ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп, аңгылап өөрөдири. Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап өөрөдири.

Ортумак бөлүктүн уругларынын чугаазынга чүве аттарын (кижилернин мергежилин адаан сөстер), демдек аттарын (хевири, хемчээлин, кылган, бүткен материалын илередир сөстер), ат оруннарын (арыннын, айтылганын, тодаргай, тодаргай эвес д.о.ө), наречиелерни (үенин, кылдыныг аргазынын), кылыг сөстөрин (күш-ажылга хамаарышкан сөстер, шимчээшкин илередир сөстер) ажыглаарын идепкейжидери.

Чүвөлөрнин туружун (артында, ортузунда, чоогунда, оң, солагай талазында) тодарадып билиринге өөрөдири.

Үн культуразынга кижизидери

Тыва дылдын үннерин шын, тода адап өөрөдирин уламчылаар. Уругларны кичээнгейлигдыңнаарынга, чугаа үезинде шын тынарынга өөрөдир.

Адалгазы берге сыылааш, шыылааш, сонорлуг үннерни шын, тода адаарын быжыглаары. Уругларның дикциязы-биле ажылдаары, тода, ыткыр харыыладып өөредери, литературлуг адалганың нормалары-биле таныштырары, тодаргай үнден эгелээн сөстөрни ададыры. Сыылааш, шыылааш, сонорлуг үннер кирген слогтарны, сөстөрни, домактарны шын чугаалап өөредери.

Чугааның грамматиктиг тургузуун өөредери

Уругларның чугаазында грамматиктиг частырыгларны эдери. Чүвөлөрнүң шынарын илереткен демдек атгарын, нептеренгей ажыглаттынар кылыг сөстөрүн, наречиелерни чугаага чөптүг ажыглаарын өөредери. Төрөл сөстөрни тургузуп, чугаазыңга аңгы-аңгы чугаа кезээңге хамаарышкан сөстөрни ажыглаарын деткири.

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы

Диалог чугаага өөредирин уламчылаары. Аңгы-аңгы байдалдарга дүүштүр диалог чугааны ажыглаарын сайзырадыры. Уругларны хостуг беседа болгаш чугаа чорударыңга (культурлуг чугаага) өөредери. Монолог чугаага өөредери. Дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузуп өөредери. Уругларны ойнаарактарының дугайында чугаалаттырып, чүвөлөрнүң даштыкы хевирин, ниити байдалын сайгарарыңга өөредери.

Тыва улустуң аас чогаалы база чечен чогаал-биле таныжылга

Чогаалга уругларның сонуургалын хайныктырары болгаш номга ынак болурун деткири. Чогаалдың утказыңга хамаарышкан бөдүүн айтырыгларга харыыладып өөредери. Чогаалдың маадырларыңга уругларның боттарының хамаарылгазын илередип, оларның мөзү-шынарыңга хамаарышкан бөдүүн сайгарылгаларны кылырыңга өөредир.

Шүлүктөрнүң утказыңга дүүштүр харылзаалыг чугааны чорудары.

Уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыш, сюжеттиг чуруктарга харылзаалыг чугаа тургузуп өөредери. Кыска хемчээлдиг тоол болгаш чогаал сөзүглеледериниң кол утказын чугаалаттырып өөредир.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

Сөс курлавырын байыдары

Уругларның сөс курлавырын байыдарда, аттыг болгаш сюжеттиг чуруктарны, дидактиктиг оюннарны, хайгааралдарны, экскурсияларны чергелештир ажыглаары көрдүнүп турар. Уругларның угаан-медерелин, логиктиг боданыышкынын сайзырадырын уламчылаар. Кичээнгейлиг, тывынгыр болгаш үр үеде сактып аар чоруун кижизидер.

Долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр уругларның сонуургалын бедидери болгаш оларның дугайында чугаалаар күзелин оттурары.

Тываның болгаш өске-даа чурттарның черлик база азырал дириг амытаннарының, оларның төлүнүң аттарын; чер кырыңга, чер адаанга, сугга, дээрге чоруур хөлге аймааның; кат-чимис, үнүштерниң аттары-биле таныштырарын уламчылаары. База ол ышкаш эштериниң салган айтырыгыңга харыылаарын кичээнгейлиг дыңнаары; өскелерге билдингир кылдыр өөрүнчүг медээ чугааладып, байыр чедирип,

буруузун миннип, аңгы-аңгы байдалдарга дүүштүр чугаа тургузуп өөредери, оларның чугаалажыксаар чоруун деткири дээн чижектиг ажилды организаастаары.

Чугааның үн культуразын кижизидери

Уругларның үн адалгазында четпестерни, оларның тыптыр чылдагааннарын тодарадып, уруг бүрүзү-биле бот-тускайлаң ажилдаары.

Үн адаарында четпестерни эдер ажилдың чадалары. Тодаргай үннү өске үннерден ылгап дыңнаарынга мергежилгелерни ажыглаары.

Төрөөн дылының үннерин шын адаарынга, чугааның үн культуразын сайзырадырынга дидактиктиг материалдарны (дидактиктиг оюннар, дүргөн-чугаа, үлегер домактар, тывызыктар, шүлүктөрни) ажыглаары.

Сыылааш (с,з,ц), шыылааш (ш,ж,ч), аяр (л,р,ң,г) үннерни шын, тода адаарынга тускай мергежилгелерни чорудары.

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы

Харылзажырының езу-чурумунга, культуразынга өөредери. Чугааның киржикчилерин барымдаалап, монолог болгаш диалог чугаага өөредери. Оюн элементилерин кириштирип, амыдырал-биле холбап, янзы-бүрү чугаа байдалдарын тургузары (башкы биле өөреникчиниң, садыгжы биле садып алыкчының, эмчи биле аарыг кижиниң аразында).

Чогаалдың утказын башкының соондан эдерти чугааладып өөредери.

Уругларның боттарының ойнаарактарының дугайында база сюжеттиг чуруктарга болгаш оларга чүүлдеш дыңнаан чогаалдарынга хамаарыштыр улуг эвес чугаа тургузуп өөредери.

Улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарның утказын эдерти чугааладып өөредери.

Эгелеп каан чечен чугааны, тоолду улаштыр чугааладып өөредери.

Чечен чогаал-биле таныжылга

Уруглар садтарынга таныштырар чогаалдарның шилилгези (назы-харын барымдаалаары, психологтуг сайзыралын өөренип көөрү), чогаал сөзүглелдери-биле ажилдаары.

Чогаалдарны уругларның хар-назынынга таарыштыр шилири, номчууру, оларның утказын чугааладып өөредери. Уругларны чогаал сөзүглелдерин шингээдип алырынга белеткээри. Ном булуңун организаастаары.

Шүлүк, чечен чугаа сөзүглели-биле ажил. Улустуң аас чогаалының жанрлары: тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар-биле таныштырары.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Уругларны чүве аттарын хөйүнүң болгаш чаңгыстың санынга шын адап, ажыглап билирин уламчылаар болгаш бөдүүн база нарын домактарны тургузуп билиринге өөредери.

Чаңгыс дазылдыг төрөл сөстөрни тургузуп, аңгы-аңгы аргаларны ажыглаары-биле таныштырары (садыг-садыгжы, мал-малчын, эм-эмчи, эмне, эмнелге).

Чечен чугааны, тоолдарны шиижидип ойнап билирин уламчылаар болгаш дорт, доора чугааны ажыглаарыга чаңчыктырар. Уругларның чугаазында частырыглар-биле ажылды үргүлчү чорудары.

Школага белеткел бөлүүнүң (6-7 харлыг уруглар) чугаазын сайзырадырының сорулгалары:

- белеткел бөлүүнүң уругларын үжүк-бижикке өөредиринче белеткел ажылын чорудар;
- үннерни шын, тода адап, үннүң туружун тодарадып өөредир; слог, үн, үжүк деп терминер-биле таныштырар;
- уругларның сөс курлавырын байыдып, идекпейжидерин уламчылаар: чугаазыга чоок уткалыг болгаш удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыгладып өөредир (омак-сергек, хөглүг-өөрүшкүлүг; оожум-дүрген, эки-багай);
- чугааның грамматиктиг тургузуун өөредирин уламчылап, үннерни болгаш үжүктү ылгап билиринге база слогтарны шын адаарын быжыглаар. Харылзаалыг сөзүглелдерни тургузуп, ооң утказын чуруктуң дузазы-биле азы бодунуң шингээди алган чүүлүн тода чугаалап билиринге өөредирин уламчылаар болгаш харылзаажырының культуразыга өөредип чаңчыктырар.

Сөс курлавырын байыдары:

Уругларны долгандыр турар бойдус база амыдырал-биле таныштырып тура, ол ышкаш күш-ажыл, оюн үезинде оларның сөс курлавырын байыдып, идекпейжидер, кичээнгейлиг, тывынгыр, билип алган чүүлүн үр үеде сактып алыр чоруун кижизидер.

Долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр уругларның сонуургалын, оларның дугайында чугаалаар күзелин оттуруп быжыглаар.

Чүве аттарын, кылыг сөстөрүн, оларның демдектерин, хемчээлин илереткен сөстөрни чугааның байдалыга дүүштүр быжыглаар ажылды уламчылаар. Удурланышкак болгаш чоок уткалыг сөстөрни уругларның чугаазыга ажыгладып, быжыглаар. Чугааның байдалыга хамаарыштыр сөстөрни шын ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп, аңгылап, удурланыштырып, дөмейлеп билир кылдыр өөредир.

Чугааның үн культуразын кижизидери

Белеткел бөлүүнүң уругларын төрээн дылының үннерин шын, тода, ыткыр адап өөретпишаан, чугааның үн культуразын сайзырадыры-биле дидактиктиг материалдарны, оюннарны, дүрген-чугааларны, шүлүктерни, тывызыкгарны ажыглаар.

Адаары берге сыылааш «с,з,ц», шыылааш «ш,ж,щ,ч» база аяар «л,р» деп үннерни шын, тода адаарыга тускай мергежилгелерни ажыглап, өөрөнгөн үнүнүң сөстөринге туружун тодарадып, ону слогтарга, сөстөргө, домактарга шын адаарын быжыглаар.

Харылзаалыг чугаа

Уругларны харылзаажырының культуразыга өөредир. Чугааның киржикчилерин барымдаалап, монолог болгаш диалог чугаага өөредир. Оюннарга кириштирип, янзы-бүрү чугаа байдалдарын тургузары. Чечен чогаалдың утказын башкының дузазы-биле эдerti

чугаалап өөредери. Улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарның утказын эдerti чугааладып өөредери. Сюжеттиг чуруктуң дузазы-биле чугаа тургузары. Башкының эгелеп каан чечен чугаазын, тоолун улаштыр чугаалап өөредери, ол ышкаш чугааны ооң болуп турган черин (аалга, аргага, хоорайга, кудумчуга), үезин айтып тургаш (чайын, күзүн, кыжын, чазын, эртен, дүшште, кежээ) тургузары.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Уругларны бодалдарын шын илередип, домактарны шын тургузуп билир кылдыр өөредери болгаш сөстөрни утказынга дүүштүр ажыглап, аңгы-аңгы домактар тургузарынга, тоожуушкун, чурумал база угаап боданышкынның элементилери кирген сөзүглелдер тургузарынга дидактиктиг оюннар болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаар.

Чечен чугааны, тоолдарны шиижидип ойнаарынга өөретпишаан, дорт, доора чугааны ажыглап билир кылдыр өөредир.

Чечен чогаал-биле таныжылга

Уругларга таныштырар чогаалдарның шилилгезин кылып, чогаал сөзүглелдери-биле ажылдаар хевирлерин тодарадыры. Уругларны чогаалдың сөзүглелдерин шиңгээдип алырынга белеткээри. Ном булуңун организаастары.

Улустуң аас чогаалының жанрлары: тывызыктар, тоолдар, үлегер домактар, дүрген чугаалар, оюн үдээн чугаалар болгаш чечен чогаал сөзүглелдери: шүлүк, кыскажак чечен чугаалар-биле ажыл.

3.2 Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүгле «Чугаа сайзырадыры» деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш уруглар садынга өөредилге кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар.

Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүнде беш угланышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деңгелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, уруглар садынга уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга «Чугаа сайзырадыр» угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорудары чугула.

Билигни шиңгээдирин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрээн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харыга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шиңгээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан- медреселиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзеринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, «Тываның үндезин чурттакчызы мен» деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен- мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнер уругларны, бир дугаарында, ниитилелге бодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин

уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүңгө эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунуң эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунуң хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шингээдип сайзыраарыңга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазыңга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандырат.

Ортумак бөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шингээдип алган харылзаажылганың ёзу-дүрүмнерин ыяк шингээдир, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дунмаларыңга хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садыңга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандырат.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр нормалар болгаш дүрүмгө чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаан боду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш-човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседир, оларны хүндүлээри - кижизиг шынарның, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунуң херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагырынының нормаларыңга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар»

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (художественно-эстетическое развитие) - уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырыңга тыва чоннуң уран чүүлүңгө даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырыңга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажилдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажилдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүн бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шиңгээдип ап турары сөс курлавырының утказын медереп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүн салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажил-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү - өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса - мөге»

«Күш-дамыр сайзырадыры» уругнуң кадык-шыырак өзериниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзеринге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүлгүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. «Матпаадыр» деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга «Узун тыныш», кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга «Үш мөөрей» деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзеринге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүн оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. «Сайзанак».

Чурттап турар чериниң дугайында сөс катгыжышкыннарын тургузары.

«Чайлаг», «Күзег», «Кыштаг», «Чазаг» деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычы кижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр.)

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

«Тыва аал» деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Төрөөн Тывам — байлак чуртум

«Тываның төвү - Кызыл» деп темага чурук чуруур. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайын, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр черлерин тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкаш, Енисей болган деп шиңгээдир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнгөн баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези езугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптылары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш- өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

«Төрөөн черим делгемнери»

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдөрни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрүнге чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада- иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштылары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү киригенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарының аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиканың Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билер. Агаар-бойдустуң болуушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада- иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

3.3.Чугаа сайзырадылгасы

«Чечек черде, чечен менде»

Сорулгазы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында («Үш чүүл эртемниг оол», «Уран-Дойду», «Чыраа-Кулун»...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазыңга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

Оюн «Аалга». Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). «Аалга» деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. «Аал», «Өг» деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

«Сайзанак» деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим - хоорай.

Хоорайның ады - Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазыңга хереглээр. Сөстөрдө үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн «Эксурсовод».

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрин сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрни доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдэрти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Төрөлдөри-биле, чоннуң ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билер, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазыңга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн «Геолог», «Аян-чорук», «Угаанныгбайлар».

«Ак-Довуракта даг-дүгү бар», «Чадаанада хөмүр-даш бар», «Шагаан-Арыгда цемент бар» дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

«Кым болур мен?». Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн «Аалга». Тыва улустун ажил-ижинден алып байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар «Дүк салыры», «Кидис кылыры», «Инек саалдазы», «Быштак кылыры».

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар. Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алып. Аржаанга өг-бүлезин-биле дыштынып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

Оюн «Мээң чуртум», «Мээң кожаларым», «Төрелдерим» (чурттунун адын, хоорайын, суурун, адресин билир...)

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазынга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан езу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнаар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрөөн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүге ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар. «Төрөөн черим» делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланышкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: «Тываның даглары», «Авамның чуртунда даглар», «Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш».

Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустун дузазын көрүп медереп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрөөн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер,) дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрээн чуртунга, ажил-агыйынга, ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

3.4. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

Чүвелер, болушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн «Кудумчуга» (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг «Арга иштинде кымыскааяк өө», оюн-шилилге «Тайгада каттар» (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. «Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг» дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн «Суурумнуң кудумчулары».

Кызыл хоорай дугайында медээни сонуургал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустуң, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн «Тываның хоорайлары», «Чурттап турар черимде кудумчулар аттары», «Шын адаар» (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвелерниң кезектериниң аттарын, өңүн, шынарын, чүден кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн «Дедир чугаа» (антонимнер адаттырар), оюн «Дүрген адаар».

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстери, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянныг чугаалаарын өөренир.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглөкчининң домактың соонга турары...). Оюн «Дериг-херексел» (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонuurгак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүревес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып алыр.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар. Тыва улустуң ажил-амыдыралынга, төрөөн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезини, ада-иезини, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д-[т], б-[п]); сөстөрдө ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргенин, дыңнаанын, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонuurгалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянынг чугаалаарынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонuurгап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир. Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныынга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

«Төрөөн черим делгемнери»

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээди ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, тыва дылынга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонuurгалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдери танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медереп билир, ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар («Мээң кырган-авам чурту»..., «Малчыннарның ажылы», «Тывада азырал малдар», «Малдың ажык-дузазы»...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, өгбелерниң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

3.5. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзү-бүдүшкө кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. «Өпей ыры», «Кадарчының ыры», «Аңчының ыры», «Аян-чорукчунуң ыры», «Мал-маган дугайында ырылар» дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, «Дүк дою», «Тараа дою», «Тарак дою» болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. «Анайларым», «Хүннээрек көжүп кел!», «Чочагай» дээш оон-даа өске.

Оюннар: «Чайлагга концерт», «Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили».

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнге чедир

(2-7 харлыглар)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өтүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрөөлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрөөл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрөөлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседир.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүнден билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): «Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!», «Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы», «Аалга киртен кижини аяк эриин ызырар», «Сатышты ыры-биле ажыдар», «Хөөмейим кагбас-ла мен», «Дыңгылдайлап ойнап берээл».

3.6. Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза-узун, тутса - мөгө»

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары. Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүнү шын адаары, сөс каттыжыышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнүгө чедир

(2-7 харлыгларга)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). «Чылгычылар», «Алдын орду», «Алагатай», «Чыдыг кодан». Оюн «Чарыш». Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: «Аът чарыштырары», «Бодал ажары»...

Оюн «Хүреш» (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, бутгаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры. Оюн «Шыдыраа» (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, «Мерзе», «терге», «ноян», «теве» болгаш оон-даа өске билиишкыннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. ««Буга шыдыраа».

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүнү шын адап өөренири. Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн «Ча адары». Ча адып ойнаарынга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Ажыглаан литература

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. - М., 2000
2. *Афонькина Ю.А.* Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: rn.vk.com/topis-940694_30504905
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) / под ред. Н.Е.Вераксы, Т.С.Комаровой, М.А.Васильевой. - М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. - 352 с.
5. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» / под.ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013 г.
6. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю.Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А. Кильдышева. - МС.: ООО «Русское слово - учебник», 2014. - 464.
7. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики - Кызыл, 2016. - 224 с.
8. Тевек А.К. Чеди назын. - Кызыл: Республика типографиязы, 2003. - 60 а.
9. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартын бадылаарының дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).
10. Уруглар садтарынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. - Кызыл, 1986.
11. Төрээн Тывам школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадылганының чижек программазы – Кызыл, 2019.
12. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года №273-ФЗ, п.1.9.).
12. ФГОСДОУ.

Электронные ресурсы:

1. rn.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.
2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы
3. [nsportai.ru/...](http://nsportai.ru/) 2014/11/0.